

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

به نام او؛

که دستور زبان عشق را

بی‌گزاره

در نهادِ ما نهاد.

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ
پایان‌نامه جهت دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد
رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان

تحلیل انتقادی گفتمان شعر دفاع مقدس در اشعار قیصر امین‌پور

استاد راهنما

دکتر نسرین فقیه ملک‌مرزبان

استاد مشاور

دکتر فرهاد ساسانی

دانشجو

پروانه محبی تبار

مهرماه ۱۳۸۹

کلیه‌ی دستاوردهای این پژوهش متعلق به دانشگاه الزهراء (س) است.

تقدیم به:

گمنامان عرصه عشق

و به آنان که دل، در گرو دوست دارند.

سیاس بی پایان نثار:

سرکار خانم دکتر نسرین فقیه ملک مرزبان

و

جناب آقای دکتر فرهاد ساسانی

و تشکر از تمامی دوستانم در:

کتابخانه تخصصی حوزه هنری؛

کتابخانه مرکزی دانشگاه شیراز؛

و کتابخانه مرکزی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین.

چکیده

هدف این پژوهش تحلیل چگونگی بازنمایی گفتمان دفاع مقدس در اشعار قیصر امین‌پور و روش آن، تحلیل انتقادی گفتمان است.

برای تحلیل چگونگی ارتباط متن شعر دفاع مقدس، با گفتمان این دوره، از ابزارهای معرفی شده در فرآیند اندیشگانی، که یکی از بخش‌های دستور نقش‌گرای هلیدی است؛ استفاده می‌شود.

برای تحلیل چرایی ارتباط زبان شعر دفاع مقدس، با گفتمان این دوره، روش تحلیل متن از نظر فرکلاف انتخاب شده است. برای این منظور، از طریق بینامتنیت، مولفه‌های گفتمان این دوره، از صحیفه‌ی امام خمینی استخراج شده و بازتاب آن، در اشعار قیصر امین‌پور بازنمایی شده است. علت انتخاب اشعار امین‌پور، فعالیت او در نهادهای اجتماعی این دوره است که به نوعی در انتقال گفتمان این دوره از سطح کلان به سطح خرد موثر بوده‌اند.

ایدئولوژی گفتمان دفاع مقدس، در شعر امین‌پور، به صورت تلویحی بازتاب گسترده‌ای دارد. فرآیند نام‌گذاری برای مضامین دفاع مقدس، با نگاهی عاشقانه و عارفانه صورت گرفته و باعث نوعی طبیعی‌شدگی گشته‌است. در طبیعی‌شدگی، بازنمودهای ایدئولوژیک، اندک‌اندک به صورت غیر ایدئولوژیک مطرح می‌شود. در این نام‌گذاری‌ها، امین‌پور، ابتدا از مفاهیم سنتی و ادبی آغاز کرده و در طول دوره‌ی دفاع، مضامین عارفانه و عاشقانه را وارد زبان شعر نموده‌است. در واپسین اشعار او، نوعی نگاه واقع‌گرایانه و فلسفی شکل می‌گیرد.

واژگان کلیدی: تحلیل انتقادی گفتمان، فرآیند اندیشگانی، شعر دفاع مقدس، قیصر امین‌پور

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات تحلیل انتقادی گفتمان
۲	۱-۱ گفتمان.....
۴	۱-۲ تحلیل گفتمان.....
۶	۱-۳ اهداف تحلیل گفتمان.....
۷	۱-۴ تحلیل انتقادی گفتمان.....
۸	۱-۵ ایدئولوژی.....
۱۰	۱-۶ قدرت.....
۱۰	۱-۷ زبان شناسی و ادبیات.....
۱۴	۱-۸ ادبیات و تحلیل انتقادی گفتمان.....
۱۵	۱-۹ مرزهای مشترک تحلیل گفتمان و نقد بلاغی.....
۱۷	۱-۱۰ پیشینه تحقیق.....
۲۶	فصل دوم: روش و چارچوب نظری تحقیق
۲۷	۲-۱ چارچوب تحقیق.....
۲۹	۲-۱-۱ معرفی کلی آثار و زندگی قیصر امین پور.....
۳۲	۲-۲ الگوی نظری و روش تحقیق.....
۳۲	۲-۲-۱ رابطه‌ی فرانش اندیشگانی با تحلیل انتقادی گفتمان.....
۳۳	۲-۲-۲ معرفی کلی دستور نقش‌گرای هلیدی با تکیه بر فرانش اندیشگانی آن.....
۳۴	۲-۲-۲-۱ فرانش اندیشگانی.....
۴۳	۲-۲-۳ معرفی کلی تحلیل انتقادی گفتمان از منظر فرکلاف.....
۴۶	۲-۲-۴ الگوی سه لایه‌ای فرکلاف برای تحلیل متن.....
۴۹	۲-۲-۵ نهاد اجتماعی و گفتمان.....
۵۱	۲-۲-۶ طبیعی‌شدگی ایدئولوژیک.....
۵۱	۲-۲-۷ دانش زمینه‌ای.....
۵۱	۲-۲-۸ گفتمان و متن.....
۵۲	۲-۲-۹ تعیین جایگاه ایدئولوژی.....
۵۲	۲-۲-۱۰ صورت بندی ایدئولوژیک.....
۵۳	۲-۲-۱۱ روش تحلیل متن از نظر فرکلاف.....

۶۷ جایگاه تحلیل‌گر
۶۸	فصل سوم: سیر تاریخی علل پیدایش و تکوین نظم گفتمان دوره‌ی دفاع مقدس و مصادیق
۶۹	۳-۱ سیر تاریخی پیدایش و تکوین نظم گفتمان دوره‌ی دفاع مقدس.....
۸۱	۳-۲ نظم گفتمان دوره‌ی دفاع مقدس، و مصادیق آن در شعر امین‌پور.....
۹۶	فصل چهارم: تحلیل انتقادی گفتمان شعر دفاع مقدس در اشعار نیمایی امین‌پور
۹۷	۴-۱ شعر نو و تحولات اجتماعی.....
۹۷	۴-۱-۱ عوامل موثر در تحول انواع شعر.....
۹۹	۴-۱-۲ ویژگی شعر نیمایی قیصر امین‌پور.....
۱۰۳	۴-۲ تحلیل انتقادی گفتمان شعر نیمایی «شعری برای جنگ».....
۱۲۴	۴-۲-۱ کاربرد روابط منطقی و انسجام در القاء ایدئولوژی.....
۱۲۷	۴-۳ تحلیل انتقادی گفتمان شعر نیمایی «میراث باستانی».....
۱۳۵	۴-۴ تحلیل انتقادی گفتمان شعر نیمایی «سبز سرخ».....
۱۳۹	۴-۴-۱ مقایسه‌ی دو شعر «سبز سرخ» و «حماسه چهارده ساله» از نظر فرآیندها.....
۱۴۲	۴-۵ تحلیل انتقادی گفتمان شعر نیمایی «راه نا تمام».....
۱۴۶	فصل پنجم: تحلیل انتقادی گفتمان شعر دفاع مقدس در غزلیات امین‌پور
۱۴۷	۵-۱ غزل معاصر و ویژگی‌های آن.....
۱۵۰	۵-۲ تحلیل گفتمان انتقادی غزل «بیت حسن ختام».....
۱۵۳	۵-۳ تحلیل غزل «سفر».....
۱۵۵	۵-۴ تحلیل غزل «رفتن رسیدن است».....
۱۵۶	۵-۵ فرآیند نام‌گذاری برای امام خمینی در غزلیات امین‌پور.....
۱۵۹	فصل ششم: تحلیل انتقادی گفتمان شعر دفاع مقدس در رباعیات و دوبیتی‌های امین‌پور
۱۶۰	۶-۱ رباعی و ویژگی‌های آن.....
۱۶۲	۶-۲ معرفی کلی مجموعه «در کوچه‌ی آفتاب» (رباعیات و دوبیتی‌های امین‌پور).....
۱۶۵	۶-۲-۱ شهادت، بالاترین بسامد در مجموعه «در کوچه‌ی آفتاب».....
۱۶۶	۶-۳ تحلیل گفتمان فرآیند نام‌گذاری در رباعیات و دوبیتی‌ها.....
۱۷۶	۶-۴ تحلیل نقش‌های معنایی فرآیندها در رباعیات و دوبیتی‌ها.....
۱۸۲	۶-۵ بررسی نقش معنایی کنش‌گر و کنش‌پذیر در مورد شهادت.....
۱۸۴	فصل هفتم: تحلیل انتقادی گفتمان شعر دفاع مقدس بعد از دوره دفاع
۱۸۵	۷-۱ سیر تاریخی علل پیدایش گفتمان شعر دفاع مقدس بعد از دوره دفاع.....
۱۹۱	۷-۲ تحلیل اشعار امین‌پور بعد از دوره دفاع.....
۱۹۲	۷-۲-۱ تحلیل مضمون «درد» در اشعار بعد از دوره دفاع.....

فصل هشتم: سیر فرآیند نام‌گذاری مضامین دفاع مقدس، در شعر دوره‌ی دفاع و.....	۲۱۴
۸-۱ بررسی فرآیند نام‌گذاری مضامین دفاع مقدس.....	۲۱۵
۸-۱-۱ بررسی فرآیند نام‌گذاری مضامین دفاع مقدس در شعر دوره‌ی دفاع.....	۲۱۵
۸-۱-۲ بررسی فرآیند نام‌گذاری مضامین دفاع مقدس در شعر بعد از دوره‌ی دفاع.....	۲۲۲
۸-۲ بررسی ضمیرها در شعر دوره دفاع مقدس و بعد از آن.....	۲۲۴
۸-۳ خلاصه و نتایج تحقیق.....	۲۳۱
فهرست منابع	۲۳۶

فهرست جداول

جدول ۱: جدول فرآیندها و شرکت‌کنندگان آن در جمله.....	۴۱
جدول ۲: بسامد فرآیندهای متن «شعری برای جنگ».....	۱۲۰
جدول ۳: فراوانی شرکت‌کنندگان و نقش‌های معنایی.....	۱۲۳
جدول ۴: بررسی عوامل انسجام متن در «شعری برای جنگ».....	۱۲۵
جدول ۵: بسامد فرآیندهای اصلی در شعر «میراث باستانی».....	۱۳۲
جدول ۶: ضمیرهای موجود در متن شعر و مرجع ضمیر هر یک.....	۱۳۳
جدول ۷: فراوانی انواع عناصر پیرامونی فرآیند در شعر «راه ناتمام».....	۱۴۴
جدول ۸: بسامد فرآیندها در غزل «حسن ختام».....	۱۵۲
جدول ۹: نوع روابط معنایی واژگان غزل «سفر».....	۱۵۴
جدول ۱۰: ضمائر به کار رفته در متن غزل «رفتن رسیدن است».....	۱۵۵
جدول ۱۱: بسامد رباعی و دوبیتی‌ها به لحاظ محتوا و درون‌مایه.....	۱۶۵
جدول ۱۲: نقش‌های معنایی در رباعی و دوبیتی.....	۱۸۳
جدول ۱۳: مشارکین و فرآیندهای متن شعر «قطعه‌نامه‌ی جنگل».....	۱۹۳
جدول ۱۴: سیر نام‌گذاری مضامین دفاع مقدس در اشعار دوره‌ی دفاع مقدس.....	۲۱۷
جدول ۱۵: نام‌گذاری مضامین دفاع مقدس در اشعار بعد از دوره‌ی دفاع مقدس.....	۲۲۱

فهرست نمودارها

نمودار ۱: الگوی سه لایه‌ای فرکلاف برای تحلیل گفتمان.....	۴۶
--	----

مقدمه

شعر، در تاریخ ادبیات ایران، همواره نمایی از شرایط اجتماعی خود را بازنمایی کرده است. «شعر فارسی از دیرباز، هنر چیره و غالب ایران بوده است و خود به تنهایی کار چندین نهاد اجتماعی و وظیفه‌ی شاخه‌های گوناگون فرهنگی، هنری و ارشاد و تربیت و موعظه‌ی اخلاقی و آموزش و پرورش، تعلیم مباحث فلسفی، تاریخی، عرفانی و . . . همچنین گاه نقش هنرهای دیگر را به تنهایی یا از طریق ترکیب با آنها به عهده می‌گرفت.» (امین‌پور، ۱۳۸۴: ۲۹۶)

ورود شعر در حوزه‌های مختلف اجتماعی، امر تازه‌ای نیست چنان‌که نظامی عروضی سمرقندی در چهارمقاله شاعر را کسی می‌داند که «در انواع علوم متنوع باشد و در اطراف رسوم مستطرف. زیرا چنانکه شعر در هر علمی به کار همی‌شود، هر علمی در شعر به کار همی‌شود و...»

جریان‌های ادبی در طول تاریخ، تحت تاثیر پدیده‌های اجتماعی شکل گرفته‌اند. این روند، در دوره‌ی معاصر نیز ادامه دارد. به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی در بهمن ۱۳۵۷، گفتمان تازه‌ای به وجود آمد که نه تنها گفتمانی مغایر با نظم نوین جهانی داشت، بلکه بسیاری از مفاهیم آن را به چالش می‌کشید. این اختلافات با تسخیر لانه‌ی جاسوسی توسط دانشجویان، تبدیل به چالش بزرگ غرب با ایران اسلامی شد. در ماه‌های منتهی به جنگ، طرح نجات گروگان‌های آمریکایی نیز در صحرای طبس به طرز معجزه آسایی شکست خورد و عزم استکبار برای یافتن ابهت از دست رفته، جزم شد و در شهریور ۱۳۵۹ بر سر دو ایدئولوژیک مادی و الهی، جنگ تحمیلی آغاز شد.

مسئله پژوهش:

در ارتباط کلامی، زبان خنثی نیست؛ بلکه دائماً، انعکاس دهنده‌ی باورها و جهان‌بینی ما است. یکی از متن‌هایی که در آن، زبان با قدرت بیشتری باورها را منعکس می‌کند؛ شعر است. شاعر با انتخاب‌های هدفمند خود از کلمات، می‌تواند جهان‌بینی را موثرتری منتقل کند. شعر دفاع مقدس یکی از متن‌هایی است که تحت تاثیر گفتمان دوره‌ی دفاع قرار داشته و انتقال جهان‌بینی، به وسیله‌ی زبان ادبی موثرتر شده است. قیصر امین‌پور یکی از شاعران این دوره است که با حضور در نهادهای اجتماعی، گفتمان این دوره را در شعر خود انعکاس داده است.

اهمیت و ضرورت پژوهش:

شعر دفاع مقدس، از موضوعاتی است که بعد از پایان یافتن جنگ، و فرو نشستن هرم فعالیت‌های فیزیکی، فرصت مناسب‌تری برای بررسی متون مختلف آن، فراهم می‌شود. اکثر پژوهش‌های مربوط به شعر دفاع مقدس، در محدود خاص ادبیات صورت گرفته، در حالی که این شعر بیش از هر متن دیگری، اجتماعی است، به همین علت انتخاب روش‌های بینارشته‌ای، از ضرورت‌های پژوهش ادبی است.

اهداف پژوهش:

شعر دفاع مقدس تحت تاثیر ایدئولوژی گفتمان دینی، دچار طبیعی‌شدگی در پذیرش مفاهیم است. این طبیعی‌شدگی با روش‌ها و ابزارهایی انجام گرفته که با روش تحلیل انتقادی گفتمان قابل بررسی بیشتر است. علاوه بر این چگونگی و چرایی تاثیر پذیری متن از گفتمان کلان، از اهداف دیگر این تحقیق است. بازنمایی نظم گفتمان شعر دفاع مقدس، بررسی طبیعی‌شدگی ایدئولوژی، در شعر دفاع مقدس و... از اهداف این تحقیق است.

پرسش‌های پژوهش:

مهمترین پرسش‌های این پژوهش عبارتند از: گفتمان دفاع مقدس چگونه در متن شعر دفاع مقدس در اشعار امین‌پور، بازنمایی شده است؟ مهمترین مولفه‌های نظم گفتمان دوره‌ی دفاع در شعر امین‌پور کدامند؟ بازتاب ایدئولوژی چگونه در متن شعر دفاع مقدس، «طبیعی شده» است؟ آیا امین‌پور، در بیان اندیشه، سبک خاصی دارد؟ قالب‌های شعری چه نقشی در انتقال معنا دارند؟

روش تحقیق:

برای بررسی چگونگی بازنمایی گفتمان دفاع مقدس، در شعر دفاع مقدس در اشعار امین‌پور، از روش تحلیل انتقادی گفتمان که روشی بینارشته‌ای و از روش‌های معرفی شده در زبان‌شناسی است، استفاده شده است.

برای تحلیل چگونگی ارتباط متن شعر با گفتمان دفاع مقدس، از ابزارهای معرفی شده در فرانقش‌اندیشگانی دستور نقش‌گرای هلیدی استفاده می‌شود. فرانقش‌اندیشگانی از دستور نقش‌گرای «هلیدی» یکی از روش‌هایی است که در زبان‌شناسی برای تجزیه و تحلیل متون مختلف ارائه می‌دهد. این روش، چگونگی تاثیر ایدئولوژی را در متن فراهم می‌آورد. علت انتخاب این روش، مشترکاتی است که بین فرانقش‌اندیشگانی و تحلیل انتقادی گفتمان وجود دارد. برای تحلیل چرایی ارتباط زبان شعر دفاع مقدس، با نظم گفتمان این دوره، تحلیل انتقادی گفتمان از منظر فرکلاف، به کار گرفته شده است.

فصل اول

کلیات تحلیل انتقادی گفتمان

تعریف مفاهیم

۱-۱ گفتمان^۱

برای گفتمان تعاریف مختلفی نقل کرده‌اند، گفتمان در فرهنگ لانگمن به دوگونه تعریف شده است: اول، اصطلاحی است عام برای نمونه‌های کاربرد زبان یعنی زبانی که در اثر عمل برقراری ارتباط تولید شده است و دوم، برخلاف دستور زبان که با عبارتها و جمله‌ها سروکار دارد، گفتمان به واحدهای زبانی بزرگ‌تر از جمله مانند بند، مکالمه و مصاحبه نظر دارد. (ریچاردز،

پلت و وبر ۱۹۸۵: ۸۳)

ریشه‌ی مفهوم *discourse* را می‌توان در فعل *discourrere* به معنی حرکت سریع در جهات مختلف یافت. هر چند این مفهوم به معنای تجلی زبان در گفتار و نوشتار به کار برده می‌شود، ولی همان‌طور که از ریشه‌ی آن پیداست به زبان، به عنوان حرکت و عمل تأکید شده

^۱ - *discourse*

است. به عبارت دیگر، کلمات و مفاهیمی که اجزای تشکیل‌دهنده‌ی ساختار زبان‌اند؛ ثابت نیستند و در زمان و مکان مختلف ارتباطات آن‌ها دگرگون می‌شود و معانی متفاوتی را القاء می‌کنند. دگرگونی این ارتباطات، نتیجه‌ی دگرگونی شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است. چون این شرایط ثابت نیستند ساختار زبان نیز که شرح این شرایط است یکسان نمی‌ماند. (عضدانلو ۱۳۸۰: ۱۶)

اندیشمندان تعاریف مختلفی برای گفتمان قائل شده‌اند. این تعاریف بنا به دیدگاه هر یک از آن‌ها متفاوت است: فرکلاف (۱۹۸۹: ۱۷) گفتمان را زبان به عنوان عرف و یا رفتار اجتماعی تعریف کرده‌است. از نظر فوکو (۱۹۷۸: ۱۸) گفتمان‌ها ممکن است غالب یا مغلوب باشند. گفتمان‌های مغلوب به حاشیه رفته‌اند و اجازه‌ی اندیشیدن به آنها داده نشده است. مکدانل (۱۹۸۶: ۱۱۴) معتقد است: گفتگو شرط اولیه‌ی گفتمان است. همه‌ی گفته‌ها و نوشته‌ها اجتماعی هستند. گفتمان‌ها بسته به نوع نهادها و تشکیلاتی که شکل‌دهنده‌ی آنها هستند، و بسته به موقعیت کسانی که سخن می‌گویند و کسانی که طرف مقابل و مخاطب‌اند، تفاوت دارند. دیوید کریستال (۱۹۹۱) گفتمان را اصطلاحی می‌داند برای نامیدن قطعه‌ای پیوسته از زبان که از جمله بزرگتر است.

در تعریف گفتمان، حق‌شناس (۱۳۷۰: ۱۵۴) اصطلاح مقال را مناسب دانسته، شمیسا (۱۳۷۴: ۲۷۳) واژه‌ی کلام را پسندیده است، اما یارمحمدی (۱۳۸۳: ۱۷۹) اصطلاحات گفتار، سخن و حتی مقال را معادل‌های مناسبی برای *discourse* قلمداد نمی‌کند. یارمحمدی (۱۳۷۲: ۱۹۸) اصطلاح گفتمان را پیشنهاد می‌کند که به نظر می‌رسد مناسب‌ترین معادل برای واژه‌ی «*discourse*» باشد. او (۱۳۷۹: ۱) گفتمان را تلازم گفتار و کارکردهای فکری - اجتماعی می‌داند. گفتمان از دیدگاه او مانند دو روی یک سکه است که یک روی آن متن و روی دیگر آن کارکردهای فکری - اجتماعی (ایدئولوژیک) است. از نظر باغینی‌پور (۱۳۷۷:

۱۸) گفتمان بخشی از زبان است که بیشتر تحت تأثیر عوامل اجتماعی و روان‌شناسی است. از نظر او، گفتمان را جدای از بافت‌های اجتماعی و روان‌شناسی نمی‌توان درک کرد. لطفی‌پور ساعدی (۱۳۷۱: ۱۷) معتقد است که سخن فرآیندی است که طی آن تمامی عوامل حاکم بر کاربرد زبان در بین انسان‌ها، شامل عوامل متنی، اجتماعی، فرهنگی و... برای شکل‌گیری پیام به تعامل می‌پردازند.

۲-۱ تحلیل گفتمان^۲

تحلیل گفتمان در فرهنگ لانگمن زبان‌شناسی عبارت است از: بررسی چگونگی ارتباط بین جملات و تشکیل واحدهای بزرگتر معنی‌دار نظیر پاراگراف، مکالمه و مصاحبه. (ریچاردز، پلت و وبر ۱۹۸۵: ۸۳)

از نظر اسلمبروک (۱۹۹۸) از بین زبان‌شناسان، زلیک هریس (۱۹۵۲)، اولین زبان‌شناسی است که اصطلاح تحلیل گفتمان را به کار برده است. او در یک مقاله، دیدگاهی فرمالیستی از «جمله» طرح کرد و تحلیل گفتمان را صرفاً نگاهی صورت‌گرایانه معرفی نمود. (خجسته ۱۳۸۱: ۶۰).

از دهه‌ی شصت میلادی به این سو، که پدیده‌ی متن به عنوان واحد بررسی و تحلیل، در زبان‌شناسی مورد توجه قرار گرفت، جامعه‌شناسان و زبان‌شناسانی که به جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی علاقه‌مند بودند، به تجزیه و تحلیل مکالمات انسان که در محیط طبیعی، روی می‌دهد پرداختند و این سرآغاز پیدایش تحلیل گفتمان شد.

طبق نظر شیفرین، زبان‌شناسان ساختارگرا- یا زبان‌شناسی گشتاری (زایشی)- گفتمان را مجموعه‌ای از جملات می‌دانند که با هم ارتباط ساختاری دارند. از نظر زلیگ هریس واحدهای

² - discourse analysis

سازنده‌ی متن عبارتند از: تکواژها، عبارت‌ها، بندها و جمله‌ها. مطالعه‌ی واحدهای کوچک‌تر از جمله وظیفه‌ی دستور زبان و مطالعه‌ی واحدهای بزرگتر از جمله وظیفه‌ی تحلیل گفتمان است. با وجود تنوع در رویکردهای ساختگرا، یک نقطه مشترک وجود دارد، تحلیل‌های ساختاری بر چگونگی کارکرد واحدهای مختلف در ارتباط با یکدیگر متمرکزاند. این تعریف که: گفتمان به منزله‌ی واحدی بزرگتر از جمله است، مشکلاتی به همراه دارد، یکی آن‌که این رویکرد هیچ توجهی به «روابط کاربردی با بافتی که گفتمان بخشی از آن است» نمی‌کند. (سلطانی، ۱۳۸۷:

(۲۸)

ساختارگرایان زبان را فهرستی از ساختارها تعبیر می‌کنند و میان آنها مناسبات قاعده‌مندی (مانند گشتارها) را جست‌وجو می‌کنند. این نظریه‌پردازان به ویژگی‌های همگانی زبان، تأکید می‌کنند و دستور زبان (یا نحو) را اساس و بنیان زبان می‌پندارند که حول محور جمله شکل گرفته است؛ با این دیدگاه دستور زبان سلیقه‌ای و قراردادی است.

نماینده‌ی گروه ساختارگرایان یا زبان‌شناسی گشتاری (زایشی) «نوام چامسکی» است. او (۱۹۸۸: ۵۴)، به عنوان نماینده‌ی صورت‌گرایان، در جست‌وجوی قوانین ناشناخته در ذهن انسان است. از نظر او ذهن آدمی، دستگاه پیچیده‌ای است که با قسمت‌های دیگر ذهن مثل بخش استعداد زبانی در تعامل است. استعداد زبانی با استفاده از داده‌ها، زبان خاصی را تعیین می‌کند مانند زبان اسپانیایی. . . . ذهن کودک با استعداد زبانی، داده‌هایی را انتخاب می‌کند و از این داده‌ها زبانی را می‌سازد که در معرض آن قرار گرفته است. از نظر ساختارگرایان، گفتمان «زبان بالاتر از جمله» است. آنها تحلیل گفتمان را بررسی و تحلیل واحدهای بزرگتر از جمله تعریف می‌کنند و فقط به شکل و صورت متن توجه دارند. از نظر این دیدگاه، زبان پدیده‌ای ذهنی و انتزاعی است و درگیر بافت نمی‌شود. این مطلب، رویکردی دیگر که به کاربرد و بافت زبان نیز توجه کند را باعث شد و نقش‌گرایی صورت گرفت. (سلطانی، ۱۳۸۷: همان)

زبان‌شناسان نقش‌گرا، زبان را مانند شبکه‌ای از روابط و ساختارها تعبیر می‌کنند که نتیجه‌ی تحقق آن روابط هستند. این دیدگاه به تنوع میان زبان‌ها تأکید می‌کند و نظام معنایی را اساس زبان می‌داند که حول محور متن شکل گرفته است. . . از نظر نقش‌گرایان دستور زبان طبیعی و متناسب با نیازهای انسان است. هلیدی (۱۹۸۵) این دیدگاه که به نقش و کارکرد متن توجه دارد، کارکردگرا نیز نامیده می‌شود و گفتمان را « زبان به هنگام کاربرد» تعریف می‌کند. تحلیل‌گران نقش‌گرا که به بافت و شناخت آن تأکید می‌کنند، زبان را پدیده‌ای اجتماعی می‌دانند و تحلیل گفتمان را مطالعه‌ی جنبه‌های مختلف چگونگی استفاده از زبان. نقش‌گرایان در این رویکرد، به عملکرد مردم با اهداف خاصی که در کاربرد زبان وجود دارد، توجه می‌کنند و تلاششان این است تا معانی اجتماعی و فرهنگی آن را بشناسند. نقش‌گرایان به کارکرد (نقش) های زبان تأکید می‌کنند و صورت زبان را تابع آن می‌دانند. بنابراین زبان ابزاری برای تعامل اجتماعی است. واحد تحلیل در این رویکرد، متن در بافت است. منظور از بافت، شرایط و محیطی است که زبان مورد مطالعه، در آن به کار رفته است؛ مانند محل کار، کلاس، اداره و . . . (سلطانی، ۱۳۸۷: ۲۹ و ۳۰)

۳-۱ اهداف تحلیل گفتمان

مهم‌ترین اهداف تحلیل گفتمان به طور خلاصه عبارت است از:

- ۱) نشان دادن رابطه‌ی بین نویسنده، متن و خواننده.
- ۲) نشان دادن تأثیر بافت متن (واحد‌های زبانی) و بافت موقعیتی (عوامل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، تاریخی) بر روی گفتمان.
- ۳) روشن ساختن ساختار عمیق و پیچیده تولید متن یعنی «جریان تولید گفتمان».
- ۴) نشان دادن بی‌ثباتی معنا، یعنی معنا همیشه در حال تغییر است، و هیچ وقت به طور کامل درک نمی‌شود.

۵) نشان دادن موقعیت و شرایط خاص تولید گفتمان.

۶) آشکار ساختن رابطه بین متن و ایدئولوژی. تحلیل گفتمان درصدد است تا نشان دهد که هیچ متنی بی طرف نیست و به موقعیتی خاص وابسته است. این امر ممکن است کاملاً ناخودآگاه باشد.

۷) عمده‌ترین هدف تحلیل گفتمان، ارزیابی روش و تکنیک جدید برای مطالعه‌ی متون مختلف است. (بهرام پور، ۱۳۷۸:)

۴-۱ تحلیل انتقادی گفتمان^۳

اصطلاح زبان‌شناسی انتقادی را، در مفهوم کنونی آن - نخستین بار در سال ۱۹۷۹ فالر، هاج^۴، کرس^۵ و ترو^۶ و گروهی از همکاران وقت دانشگاه انگلیای شرقی^۷، به عنوان تیترا، فصل مجمل و فهرست‌وار پایانی کتاب «زبان و تسلط»^۸ به کار بردند. زبان‌شناسی انتقادی، کاربردی است جامعه‌مدارانه از تحلیلی زبان‌شناختی که عمدتاً از مفاهیم و روش‌های مرتبط با زبان‌شناسی «سازگانی - نقش‌گرایی»^۹ م.ا.گ. هلیدی^{۱۰} استفاده می‌کند. ادعای اصلی‌اش این است که تمام کاربردهای زبانی دربرگیرنده‌ی الگوهای اعتقادی یا ساختارهایی استدلالی^{۱۱} است که واسطه‌ی بازنمایی‌های جهان در زبان است؛ یعنی کاربردهای متفاوت (مانند گوناگونی‌های جامعه‌شناختی زبان یا انتخاب‌های واژگانی و یا تعابیر نحوی گوناگون) دربرگیرنده‌ی ایدئولوژی‌های مختلفی است که از وضعیت‌ها و اهداف مختلف آن‌ها ناشی می‌شود. بر این اساس زبان مثل یک فعالیت

³ - critical discourse analysis

⁴ - Hodge

⁵ - Kress

⁶ - Trew

⁷ - East Anglia

⁸ - Language and Control

⁹ - systemic-functional

¹⁰ - M.A.K. Halliday

11- discoursire

اجتماعی عمل می‌کند: آن‌چنان که زبان‌شناسی سنتی ادعا می‌کند، نه واسطه‌ی شفافی است برای برقراری ارتباط دوباره‌ی جهانی عینی و نه بازتابی است از یک ساخت اجتماعی پایدار؛ بلکه برداشت‌هایی را از واقعیت ارائه می‌کند و در نتیجه به عنوان بخش همیشه فعال فرآیندهای اجتماعی عمل می‌کند.

زبان‌شناسی انتقادی بر این باور است که تحلیلی که از ابزار زبانی مناسبی استفاده می‌کند و به بافت‌های اجتماعی و تاریخی مربوطه اشاره می‌نماید، می‌تواند ایدئولوژی را، که معمولاً به واسطه‌ی عادی شدن گفتمان ناپیداست، برای بررسی متجلی سازد. به این ترتیب، زبان‌شناسی انتقادی می‌تواند فرآیندهای اجتماعی را متبلور سازد. زبان‌شناسی انتقادی می‌کوشد رابطه‌ی میان اندیشه‌ها و شرایط اجتماعی ممکن آن‌ها را بشناسد (کانرتون ۱۹۷۶) و در روش خود عمدتاً از زبان‌شناسی «نقش‌گرای» مایکل.ا.ک. هلیدی الهام می‌گیرد. هلیدی (۴۲: ۱۹۷) ادعا می‌کند صورت خاصی که نظام دستوری زبان به خود می‌گیرد، کاملاً با نیازهای اجتماعی و شخصی‌ای که باید زبان برطرف کند مرتبط است. پژوهش‌گران دانشگاه انگلیای شرقی، یعنی مؤلفان کتاب زبان و تسلط و همدستانشان، اصطلاح «ایدئولوژی» را باب کردند. (ساسانی: ۱۳۸۷:

(۱)

۵-۱ ایدئولوژی

منظور زبان‌شناسان انتقادی از ایدئولوژی، مجموعه‌ای از اندیشه‌ها یا باورهایی نیست که نادرست باشد یا به «آگاهی تحریف شده‌ای» اشاره کند و در نتیجه از نظر سیاسی نامطلوب باشد، بلکه بیشتر تعاریفی است خنثی که به شیوه‌های اداره‌ی زندگی مردم مربوط می‌شود و آن‌ها را توجیه می‌نماید: «مجموعه‌ای از شیوه‌های بازتابی ارتباط آن‌ها، با شرایط هستی‌شان»

(بلسی ۱۹۸۰). (ساسانی، ۱۳۸۷: همان)